

Nationalisme: een probleem van de anderen?

W.P. Blockmans

is hoogleraar middeleeuwse en Europese geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Geschiedenis. Adres: Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

Als wetenschappelijk probleem is het nationalisme sedert enkele jaren aan de orde in een opzienbarende stroom van boeken, themanummers en colloquia.¹ Tien jaar geleden viel een dergelijke ervaring nauwelijks te verwachten: het probleem leek voor de gezond denkende westerling veilig opgeborgen in de geschiedenisboeken, alwaar het behoorde tot een lang vervloden en gelukkig afgesloten tijd. Ieder weldenkend mens had in de twee wereldoorlogen voldoende de vernietigende uitwerking van opgezweept nationalisme onderkend en hield zich dus ver van dergelijk gedachtengoed. Recente publieke discussies en polemieken in de Nederlandse landelijke pers maken echter duidelijk dat ook hier het thema opnieuw actueel is geworden.

Iedere definitie van een 'nationale' cultuur omvat een bepaalde visie op een als gemeenschappelijk voorgesteld verleden. Wij weten inmiddels dat dergelijke opvattingen in hoge mate door voorvechters van het nationalisme zijn geconstrueerd. Nationale helden zijn uit de vergetelheid opgediept en gemonumentaliseerd.² Historische gebeurtenissen zijn geheel uit hun context gerukt en opgeklopt tot grondslagen van de huidige staten. Het onderwijs was de belangrijkste verspreider van nationale mythen. De lagere school heeft hierin in heel Europa een strategische rol gespeeld. Sedert de late negentiende eeuw hebben hele bevolkingen vooral daar de disciplinerende en normerende van hun staten verplicht ondergaan. Via smeulende verhalen werd de nationale identificatie ingelepeld als een referentiekader dat vrijwel geheel tot het onderbewuste niveau is gaan behoren. De duurzaamheid van deze opvattingen uit zich ook heden nog voortdurend op momenten dat emoties even de overhand nemen op de passende wegrationalisering van nationale gevoelens. Ze blijken echter bij nadere analyse zeer diep

geworteld in waarderend woordgebruik en uitgangspunten die moeilijk een ander denkkader hanteren dan dat van de in de negentiende eeuw gevormde nationale staten.

Een optiek op het verleden speelt dus een grote rol in de rechtvaardiging van actuele politieke eisen op een eigen staat, op ruimere rechten binnen een gegeven staat, of tegen anderen. Hoezeer 'de' Nederlander zich in het algemeen ook verheven acht boven nationalistische gevoelens, het water definieert als zijn belangrijkste vijand, zich beschouwt als kosmopoliet en geneigd is zijn cultureel erfgoed volgaarne tegen handelsprijs van de hand te doen,³ toch blijken nationalistische reflexen niet geheel vreemd aan dit vreedzame volkje. Het oorlogsverleden blijkt na vijftig jaar nog niet geheel te zijn verwerkt, anti-Duitse gevoelens slaan bij de minste vonk heftig uit, de koloniale oorlog in Nederlands-Indië ligt nog erg gevoelig. Internationale sportmanifestaties, in het bijzonder het voetbal, geven aanleiding tot een wijdverbreide, onverholen nationalistische symboliek en een overeenkomstig wijgevoelen. Binnen Nederland leven nog steeds onderhuidse tegenstellingen tussen bewoners van de randstad en die van de 'buitengewesten'. Vaak vinden die hun uitdrukking in humor (of wat daarvoor moet doorgaan), maar onmiskenbaar refereren zij aan blijvende culturele verschillen. Nog sterker is de beleving van de kleine verschillen met de Vlaamse zuiderburen. Waar de gemeenschappelijkheid van taal doorgaans als een belangrijke gemeenschapsvormende factor wordt beschouwd, werkt hij bij uitstek onderscheidend tussen burens die met betrekking tot andere culturele variabelen nog andere graduele verschillen vertonen.

Het nationale verleden waarop het zelfbewustzijn van de hedendaagse Nederlander nog steeds

historisch gefundeerd wordt, gaat terug op zijn 'Gouden Eeuw'. De Republiek der Verenigde Provinciën bereikte, naar Europese maatstaven, al vroeg een hoge mate van economische en culturele homogenisering. Die werd bevorderd door de relatief kleine oppervlakte van het gebied en de dichte bewoning, die weer samenhang met zijn uitzonderlijke welvaart. De positie als knooppunt voor de verre handel moedigde een kosmopolitische houding aan. Ook leidde de confederatieve staatsstructuur niet tot de tegenstellingen die centralisme elders opriep. Onder die omstandigheden bleef de 'nationale' identiteit tot diep in de negentiende eeuw zwak ontwikkeld. Overactivering ervan werd Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog grotendeels bespaard. Konden de Limburgers in 1870 nog verdacht worden mogelijk te willen kiezen voor aanhechting bij Pruisen, dan stelde een dergelijk dilemma – waar Elzassers, Bretons en Vlamingen in 1914-18 mee werden geconfronteerd – zich in Nederland niet. Nationalisme werd hier zozeer een non-issue, dat men het van anderen ook niet kon begrijpen.

In het hedendaagse Europa kan niemand echter nog zijn ogen sluiten voor de levendigheid van nationalismen. Het gaat nu om drie varianten van het fenomeen die van elkaar onderscheiden moeten worden. Naar gelang van de regio's, die in verschillende ontwikkelingsfasen verkeren, hebben we te maken met uitingen die horen bij specifieke historische problemen. In de Europese periferie – Noord-Ierland, de Balkan en de voormalige Sovjet-Unie – leeft nu heel sterk het streven naar de vorming van onafhankelijke staten door volkeren die zich onderdrukt voelen door multinationale imperia. De afbakening van het collectieve ego van deze staat-zoekende 'volkeren' is, zoals ook tijdens de vorige eeuw, ruimschoots kunstmatig en mede bepaald door de repressie van de overheersers. Het zou getuigen van westers zelfgenoegzaam onbegrip om het in het Handvest van de Verenigde Naties (let op de term *Naties*) erkende recht op zelfbeschikking der volkeren aan laatkomers te willen onthouden. Op den duur zou dat overigens onhoudbaar zijn, blijkens de lering die men toch wel moet trekken uit het verloop van vergelijkbare emancipatieprocessen die zich eerder in Europa hebben voltrokken. De kleinere multinationale staten Tsjechoslowakije en

Joegoslavië, die aan de onderhandelingstafels van vredesconferenties van buitenaf zijn gevormd, alsmede de na de Tweede Wereldoorlog opgelegde grenzen van Hongarije, Polen en Roemenië bieden nog steeds veel stof tot etnische conflicten. Het Westen heeft ten onrechte de neiging om daar meewarig op neer te kijken. Daarmee toont het geen inzicht te hebben in de vertragende werking die de multinationale imperia tot heden toe teweeg brengen. Op hun puinhopen komen de 'volkeren' er nu pas toe zich te emanciperen van de culturele onderdrukking. Hun recht daarop is even onweerlegbaar als dat van niet-dominante groepen in het Westen vroeger.

West- en Centraal-Europa hebben met die vorm van nationalisme grotendeels afgerekend tijdens de Eerste Wereldoorlog. Weerstand richtten zich nu tegen de bureaucratische verzorgingsstaten die zich steeds dieper gingen mengen in de levenssfeer van hun burgers, waardoor dezen zich in hun identiteitsbesef geraakt voelden. Deze staten bouwden steeds massalere en onpersoonlijker ambtenarenapparaten uit; daardoor stootten zij in het bijzonder populaties af die zich in hun kansen toch al onvoldoende (dit is: minder dan anderen) gesteund achtten. Deze vreemding van een ook in de culturele sfeer steeds opdringeriger staat manifesteerde zich in diverse regio's vooral vanaf de jaren vijftig. Natuurlijk bestond de kans op regionale weerstanden tegen bureaucratische homogenisering eerder in grote staten dan in kleine. De in 1919 bij Italië aangehechte inwoners van Zuid-Tirol, die een Duits dialect spreken, behoorden tot de eersten die zich verzetten tegen culturele gelijkschakeling door het hun opgedrongen staatsverband. Later trokken Corsicanen, Bretons, Catalanen, Vlamingen en Ieren om gelijksoortige redenen ten strijde voor meer autonomie. De mate van inschikkelijkheid van de staat, die natuurlijk afhing van zijn structuur en de relatieve omvang van het minderhedenprobleem, bepaalde mede de acutheid van de tegenstellingen. De verlening van een bepaalde vorm van regionale autonomie kon doorgaans de polarisatie beperken. Blevden die concessies echter te lang uit of werden ze ontoereikend gevonden, dan liepen de tegenstellingen op, zoals in Ierland en Baskenland. Hierbij treedt een mechanisme in werking waardoor een langdurig conflict dat vele slachtoffers maakt, zichzelf besten-

dig in een kringloop van de haat die slechts zeer moeilijk te doorbreken valt. Aangezien de meeste culturele identiteiten zich vormen of 'opgeplakt' worden in de loop van zulke antagonismen, kunnen we het op afscheiding en volstrekte politieke onafhankelijkheid gerichte nationalisme beschouwen als het uiterste op een schaal die begint bij cultureel regionalisme.

Een derde vorm van nationalisme valt te onderscheiden in de moderne verzorgingsstaten die tijdens perioden van conjuncturele neergang hun sociale voorzieningen moeten inkrimpen. Daarmee vermindert hun vermogen om de loyaliteit van onderdanen te kopen. Die worden dan blijkbaar erg vatbaar voor simplistische anti-gevoelens tegenover nieuwkomers. Op hun beurt vinden dezen vanwege diezelfde neergaande conjunctuur weinig mogelijkheden om zich te integreren. Het zorgwekkende aan die wederzijdse distantiëring is het gemak waarmee een nog aan de gang zijnd integratieproces omgezet wordt in een nationalistische hetze tegen een zwakke en kleine minderheid. In de Nederlandse bevolking hebben zich in de loop van eeuwen diverse grote integratieprocessen aardig voltrokken – dat van Zuidnederlanders in de zestiende eeuw, hugenoten en joden in de zeventiende, Limburgers in de negentiende, bewoners van voormalige kolonies in deze eeuw – maar zulks vergde ook onder een gunstige conjunctuur enkele generaties. Een al te kortademige blik op de huidige spanningen in de westerse verzorgingsstaten leidt dus ten onrechte tot verwarring met vormen van nationalisme die heel andere oorzaken hebben.

In dat licht zijn de hierna volgende bijdragen gegroepeerd. Na het overzicht van de recente wetenschappelijke literatuur op algemeen-Europees niveau door *Peer Vries*, volgen enkele meer beschrijvende historische case-studies. Stuk voor stuk tonen zij aan hoezeer het nationale bewustzijn een historisch gecreëerd gegeven is. Hoewel dus reeds sedert de zeventiende eeuw in de Zeven Provinciën een relatief grote culturele homogeniteit bestond onder de elites, bleven de lagere bevolkingslagen tot in het begin van deze eeuw nog grotendeels verstoken van deze eenheidscultuur. Bovendien omvatte de Republiek ook gewesten die al lang vóór hun aansluiting tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw

een sterke eigen identiteit hadden ontwikkeld, sterk afwijkend van die in de Hollands-Utrechts-Zeeuwse kerngewesten. Tot heden toe zijn in Nederland op diverse terreinen regionale identiteiten te herkennen die teruggaan op de late integratie van de betrokken streken bij de Republiek of het Koninkrijk, en de coherentie van de daaraan voorafgaande culturele identiteit. Specifieke politieke formaties, eetgewoonten, dialecten, bouwstijlen, religieuze voorkeuren en de daarmee verbonden feestcultuur kenmerken nog steeds de randgebieden van deze kleine en vroeg gehomogeniseerde staat. Daarom leek het zinvol in deze bundel enkele aspecten te problematiseren van de vorming van de Nederlandse identiteit. Hiermee hopen we onder de aandacht te brengen dat die niet een natuurlijk gegeven is maar een door gerichte politieke actie gecreëerde realiteit die in sommige delen van het land stuitte op een hechter substraat dan in andere. Verder spelen het tijdstip van de integratie, en dus de duur van het proces en de assimilatiemiddelen die eigen zijn aan een bepaalde historische situatie, een grote rol.

Vanwege zijn late en daarna nog geruime tijd onzekere aanhechting bij het koninkrijk, verdient de provincie Limburg een indringende behandeling. Limburg is een staatkundig verzinsel uit de jaren dertig van de vorige eeuw, zo betoogt *Op den Camp*. Decennia lang voelden 'Hollanders' zich in Limburg in een vreemd land, en zagen Limburgers zich zelf ook als meer verwant met andere zuidelijke buren, met wie zij immers een lange culturele en politieke traditie deelden. Toen echter de Nederlandse staatkundige structuren zich geleidelijk meer opstelden voor de aangehechte provincie, groeide toch een gevoel van eenheid. *Henk te Velde* bevestigt in zijn betoog dat de politieke strijd op het nationale toneel leidde tot integratie rond gezamenlijke standpunten, vertolkt door de zuilen. Nu deze, net zoals de ideologieën hun einde zien naderen, rijst de vraag hoe de eenheid dan gemotiveerd kan worden. Aandacht ook voor België, waarvan de noordelijke provincies toch eeuwenlang tot dezelfde politieke en culturele eenheden hebben behoord als de zuidelijke van Nederland. Hoe ver in de tijd gaat het identiteitsbesef terug? De grens tussen beide landen is het volstrekt artificiële produkt van militaire bestandslijnen en politieke overeenkomsten. Ze loopt dwars door de historische taalgroepen (Kust-)

Vlaams, Brabants en Limburgs. Toch heeft deze scheiding na 1648 standgehouden omdat aan beide zijden de staten kennelijk voldoende integratiekansen hebben geboden om middelpuntzoekende krachten op te wekken en op den duur de overhand te laten halen. Zelfs toen in België de onvrede van vele Vlamingen groeide over hun deel in de welden verschaft door de staat, ontstond geen massabeweging die hereniging van de in voorgaande eeuwen gescheiden provincies Vlaanderen, Brabant en Limburg eiste. Hiermee wordt nog maar eens aangetoond hoe sterk de werking van politieke instituties is op de vorming en omvorming van cultuursferen. Meer autoritaire en minder assimilerende staten hadden deze scheiding niet zo smetteloos kunnen handhaven.

Wat heeft in dat België dan toch een (door de Nederlanders alweer heel lang niet begrepen) desintegratie op gang gebracht? De uitgesproken centralistische staatkundige eenheid viel relatief vergaand uit elkaar juist vanwege het gevoel van de Vlamingen dat zij – juist in tijden van stijgende verwachtingen zoals de welvarende jaren zestig – onvoldoende tot hun recht kwamen. In haar bijdrage toont *Sophie de Schaepdrijver* aan dat het verhoogde beroep dat de staat deed op zijn onderdanen tijdens de twee wereldoorlogen, juist de ontoereikendheid aan het licht bracht van het kader dat de staat de Vlamingen bood. Daarbij is het voor een gecentraliseerde staat niet steeds eenvoudig om de gevoelens van alle onderdanen in gelijke mate te knuffelen. Indien – zoals in België – de sociaal-economische ontwikkelingen in twee grote onderdelen van de staat om macro-economische redenen diver-

geren, volstaan eenvoudige bestuurlijke hervormingen niet. Ook ligt de situatie fundamenteel anders in een grote staat met enkele teleurgestelde minderheden, zoals Frankrijk en Spanje, dan in een bi-polaire constructie zoals België.

Indien we oog hebben voor de invloed die politieke systemen uitoefenen op culturele oriëntaties, in absorberende of in antagoniserende zin, dan blijken de diverse vormen van nationalisme waarmee we in het huidige Europa en in Nederland geconfronteerd worden, niet onbegrijpelijk en evenmin onbeheersbaar te blijven.

Noten

1. Zo bijvoorbeeld *Reconstructing Nations & States* in *Daedalus* 122, 3 (1993) of de acht boeken die de neerslag zijn van een programma over *Non dominant ethnic groups* gesponsord door de European Science Foundation: *Governments and non-dominant ethnic groups in Europe (1850-1940)*, 8 vols., Dartmouth Publishing Co and New York University Press, 1992-1993. De afzonderlijke delen:

Vol.1, Schooling, Educational Policy and Ethnic Identity, ed. J. Tomiak;

Vol.2, Religion, State and Ethnic Groups, ed. D.A. Kerr;

Vol.3, Ethnic Groups and Language Rights, ed. S. Vilfan;

Vol.4, Governments, Ethnic Groups and Political Representation, ed. G. Alderman;

Vol.5, Ethnic Groups in International Relations, ed. P. Smith;

Vol.6, The formation of National Elites, ed. A. Kappeler;

Vol.7, Roots of Rural Ethnic Mobilisation, ed. D. Howell;

Vol.8, Ethnic Identity in Urban Europe, ed. M. Engman.

2. J. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage 1990.

3. H. Pleij, *Het Nederlandse onbehagen*, Amsterdam 1991.